

behandelt in het boek onder meer de groei van het aantal openbare en bijzondere (confessionele en particuliere) scholen, de geleidelijke verbetering van de lokalen, de inhoudelijke onderwijsvernieuwing, het professionaliseringsproces van de onderwijsgeevenden, en de toename van het schoolbezoek. Haar ordening is grotendeels geografisch; zij presenteert het gevonden bronnenmateriaal veelal via schetsen van de situatie in afzonderlijke Zeeuwse steden en dorpen.

Zo'n benadering levert voor zowel de regio- als de onderwijsgeschiedenis een schat aan informatie op. Omdat de auteur dicht bij de bronnen blijft, staat het boek bovendien vol met 'petite histoire', zoals 'kijkjes in de klas' of het geworstel van individuele onderwijzers om materieel en onderwijskundig het hoofd boven water te houden. Zo krijgt de lezer een levendig beeld van de mensen die achter de onderwijsvernieuwing schuilgingen.

Tegelijkertijd is deze aanpak verantwoordelijk voor het grootste bezwaar tegen dit boek. Het heeft geleid tot een aaneenschakeling van weetjes en anekdotes — afgewisseld met feitelijke informatie over landelijke onderwijswetgeving en -ontwikkelingen — die maakt dat de lezer door de bomen het bos niet meer ziet. De auteur doet in inleiding en conclusie wel een poging om enige lijn aan te brengen, maar van de voorgestelde ordening aan de hand van mogelijke barrières die optreden bij onderwijsvernieuwingen valt in de rest van het boek nauwelijks iets te bespeuren. Ook de controlebaarheid van haar verhaal, een tweede belangrijk criterium voor het wetenschappelijk gehalte van een studie, is soms ver te zoeken. De bronvermelding is summier en ontbreekt hier en daar volledig; in een enkel geval (op de pagina's 244 en 245 bijvoorbeeld) gebruikt de auteur zelfs een afkorting waarvan de betekenis nergens in het boek valt te achterhalen.

Visser is, kortom, daar geëindigd waar haar dissertatie eigenlijk had moeten beginnen: bij een weergave van het bronnenmateriaal. Voor onderwijshistorici en voor geïnteresseerden in de Zeeuwse geschiedenis valt er niettemin veel te genieten — al moeten zij het wel zonder een index stellen — maar als proefschrift blijft het boek onder de maat.

Mineke van Essen

G. Oostindie, ed., *Fifty years later. Antislavery, capitalism and modernity in the Dutch orbit* (Caribbean Series XV; Leiden: KITLV Press, 1995, viii + 272 biz, f45,-, ISBN 90 6718 096 3).

Deze bundel is de weerslag van een conferentie die in oktober 1993 georganiseerd werd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde over het verband tussen de afschaffing van de slavernij en de ontwikkeling van kapitalisme en moderniteit in Nederland. In de internationale discussies over dit onderwerp is Nederland vaak verwaarloosd. Die discussie heeft zich toegespitst op de Anglo-Amerikaanse wereld en, in mindere mate, op Frankrijk. In Nederland nu was er reeds in de zeventiende eeuw sprake van een 'moderne' kapitalistische ontwikkeling, terwijl de slavernij er uitzonderlijk laat werd afgeschaft: de slavenhandel verdween in 1814 onder internationale (lees: Britse) druk, de slavernij zelf in Nederlands-Indië, waar ze economisch niet erg belangrijk was, in 1860, in de West in 1863. De titel van de bundel wijst daar ook op. Die is een verwijzing naar een al dan niet apocriefe uitspraak van Heine, dat hij bij het einde van de wereld naar Nederland zou gaan, omdat daar alles vijftig jaar later gebeurde. De organisatoren van de conferentie en samenstellers van de bundel zijn er mijns inziens uitstekend in geslaagd duidelijk te maken dat en waarom het Nederlandse geval in de internationale discussies van bijzonder belang is.

De bijdragen aan de bundel belichten het vraagstuk van diverse kanten. In een inleiding vat Gert Oostindie de discussie samen. Daarop volgt een artikel van Seymour Drescher, getiteld 'The long goodbye', dat eerder naar aanleiding van een discussie over antislavemij en moderniteit al in de *American Historical Review* verscheen. Drescher vat het Nederlandse geval in een internationaal vergelijkend kader. Zijn bijdrage is het uitgangspunt voor de hele bundel. Duidelijk is dat het Nederlandse abolitionisme meer met dat van het Europese continent dan met het Anglo-Amerikaanse te vergelijken was. De andere bijdragen zijn zeer uiteenlopend. Maarten Kuitenbrouwer en Angelie Sens behandelen het Nederlandse abolitionisme, dat in tegenstelling tot het Engelse nooit uitgroeide tot een massabeweging, maar nogal elitair bleef. Edwin Horlings, Alex van Stipriaan en Oostindie nemen de (afschaffing van de) slavernij in Suriname tot onderwerp, Oostindie tevens die in Curaçao. In de volgende bijdragen staan niet de metropool en de Caribische kolonies centraal, maar de Kaapkolonie (Robert Ross) en Nederlands-Indië (Gerrit J. Knaap). Pieter C. Emmer bespreekt de afschaffing in het kader van de Nederlandse koloniale politiek en de ideologie van de vrije arbeid in de periode 1830-1870. Stanley L. Engerman biedt het meest weidse perspectief met een discussie van de afschaffing van slavernij, horigheid en andere vormen van gedwongen arbeid overal ter wereld. Het laatste woord is aan Drescher, die de bijdragen van commentaar voorziet.

Vanzelfsprekend komen niet alle auteurs tot identieke conclusies. In grote lijnen kan gesteld worden dat de verhouding tussen economische moderniteit en antislavemij geen eenvoudige geweest is. In de eerste plaats was de afschaffing van de slavernij in Suriname volgens de meeste auteurs economisch niet rationeel; ze kwam integendeel op een ongunstig moment. Het feit dat tijdens de Gouden Eeuw in Nederland geen abolitionisme bestond, terwijl de Nederlandse economie toen wel (relatief) modem was leidt al tot vraagtekens bij het veronderstelde verband tussen moderniteit en antislavemij. In de tweede plaats wijzen sommige auteurs op de betekenis van culturele (religieuze, ideologische) factoren in het abolitionisme: vooral Emmers vergelijking, waar ook het cultuurstelsel op Java in betrokken is, is in dat opzicht van belang. Dit betekent wel dat de verklaring voor de afschaffing niet primair in de kolonie, maar in de metropool zou zijn te vinden. Horlings bijvoorbeeld stelt dat de afschaffing van de slavernij in Suriname economisch gezien enkele decennia eerder rationeler zou zijn geweest. Zijn verklaring is dat handhaving van de slavernij tot internationaal prestigeverlies zou leiden en dat de afschaffing bovendien samenviel met zich aankondigende veranderingen in de Nederlandse economie. De belanghebbenden hadden de afschaffing van de slavernij tot dan toe kunnen tegenhouden, maar omstreeks 1860 lukte dat niet meer. Of de slavernij in de West en de afschaffing daarvan in de ontwikkeling van de Nederlandse economie nu zo'n belangrijke rol hebben gespeeld, lijkt twijfelachtig. Blijkbaar was de relatie tussen antislavemij en moderniteit een soort éénrichtingsverkeer. De auteurs van *Fifty years later* hebben in ieder geval een belangrijke en goed toegankelijke bijdrage geleverd aan de historiografie, niet alleen die van de slavernij, maar ook die van arbeidsverhoudingen in het algemeen.

A. P. Taselaar

H. K. Roessingh, A. H. G. Schaars, ed., *De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825. Een heruitgave van het landbouwkundig deel van de Statistieke beschrijving van Gelderland, 1826* (Agronomisch-historische bijdragen XV, Werken uitgegeven door Gelre XLVII; Wageningen: Vereniging voor landbouwgeschiedenis, 1996, 525 blz., ISBN 90 800522 2 1).